

TRINGLI ISTVÁN

A várispánságoktól a megyei önkormányzatig

A magyar megyék története a XVI. századig

Egyetlen magyar megye sem büszkélkedhet középkori alapítólevéllel. Míg néhány szerencsés egyházi intézmény, pl. a pannonhami, a tihanyi apátság vagy a fehérvári prépostság – ha átdolgozva is – meg tudta őrizni alapító vagy adományozó okiratát, a megyei levéltárakban hiába keresünk hasonló okmányokat. Nem az évszázadok viszontagságai pusztították el ezeket az okleveleket, hanem szinte bizonyosan nem állították ki ilyeneket a magyar királyok. A történeti elbeszélők sem kényeztetik a megyék régi történetének kutatóit. Béla király névtelen jegyzője részletesen leírta, hogy Szabolcs vezér a Tiszántúl elfoglalása után miként építette meg a szabolcsi földvárat és rendelt mellé várnépeket. E történetet tekinthetjük ugyan akár Szabolcs megye alapítástörténetének is, csak hogy nincs egyébről szó, mint az akkor már két évszázada működő meyerendszernek a távolabbi múltba való visszavetítéséről. Szent Gellért nagyobb legendájának írója egy évszázaddal ugyan közelebb élt Szent István korához, mint Anonymus, csak hogy ez a mű is többször átdolgozott formában maradt ránk. Innen tudjuk meg, hogyan uralkodott Ajtony a Maros vidéke felett, hogyan győzte le őt Szent Istvánhoz pártolt egykori főembere, Csanád, akit ezek után a király Ajtony egykori tartományának ispánjává nevezett ki, amit aztán róla hívtak Csanád vármegyének.

E történetekből levonható néhány következtetés. Szent István uralkodásának közepén-végén természetesen számított, hogy a frissen királyi hatalom alá került terület élére ispánt rendelnek, aki egyszerre lett a vidék bírása és hadvezére. Csanádon kívül valószínűleg számos más megye pl. Hont, Győr, Doboka az István-kori első ispán nevét viseli.

Ők először nem a megyének, hanem a vidék központjának számító várnak adtak nevet. A vár név hallatán ne hegycsúcsra épült kővárat képzeljünk magunk elé, hanem fából és földből épített sáncokat, amelyek néha egészen tekintélyes területet fogtak körül, olyan ún. földvárakat, amelyeket pl. Zemplénben, Abaújváron, Szabolcsban vagy Vasváron láthatunk. A vár határa, régi szláv eredetű szóval megyéje, képezte a vármegyét, azt a területet, ameddig az ispán hatalma terjedt. Azokat a katonákat, akik az ispán zászlaja alatt

harcoltak és a királyi földekből öröklődő birtokokat kaptak, várjobbágyoknak nevezték, az őket eltartó, sokszor szintén katonáskodó parasztok várnépek lettek.

Hiába volt a vár a vármegye központja, nem tekintetjük fenntartás nélkül a megye székhelyének. A sáncal körülvevő térségen alig álltak épületek. Tekintélyesebb építményt csak ritkán talált a sáncokon belül a régészek ásója. Az ispánoknak valószínűleg nem volt állandó, tisztséghez kötött házuk, amiből leváltásuk után ki kellett költözniük, hanem saját birtokukon laktak. A vár temploma, ami egy nagyobb egyházigazgatási terület, a főesperesség központja volt, általában szintén a sáncon kívül épült, akárcsak a vár alatt kialakuló település és annak vásártere.

A XI. század első évtizedeiben több olyan nagy kiterjedésű megye alakult ki, amelyek később részekre váltak: Kolon megye valószínűleg magában foglalta a későbbi Somogy és Zala megyét, Visegrád megye Pestet és Pilist, továbbá Esztergom megyének a Dunától délre fekvő részeit, Újvár pedig Heves, Abaújvár és Sáros megyéket. A Csanád ispánra bízott vár megyéje Ajtony egész egykori „országát” felölelte: a későbbi Csanád, Arad, Keve, Temes, és Krassó megyéket. E hatalmas megyék feldarabolódása különböző időkben történt meg, a folyamat sokszor az Árpád-kor végéig eltartott. Az ezután létrejött megyehatárok azonban tartósan bizonyultak, ott ahol a török hódoltság nem számolta fel nyom nélkül a középkori viszonyokat, sokszor egészen 1918-ig fennmaradtak. A vármegyék nem töltötték ki az egész ország területét. A határokon belüli, de határvédelmi területen túl, az ún. gyepeülvén fekvő terület nem tartozott a megyésispánok fennhatósága alá.

Az Árpádok országában több királyi vár állt, mint ahány vármegye volt. E váraknak is voltak ispánjaik, ezek alá is rendeltek várjobbágyokat, várnépeket és ezekhez is tartoztak várföldek. Egy lényeges dologban azonban különböztek az eddig emlegetett váraktól: nem volt megyéjük. Ispánjaik csak a vár földjén élő népek fölött parancsoltak, nem ítélkeztek azonban a szabad birtokosok és az egyházak népei fölött, nem vezették harcba a hadra kelt szabad birtokosokat sem. Ezeket a várhoz tartozó földeket és a rajtuk élő népeket nevezzük történeti műszóval várispánságoknak. A vármegyék majd mindegyike várispánság is volt egyben, de korántsem minden várispánság volt vármegye. Ilyen megye nélküli várispánság volt pl. a később Nyitra megyébe beolvadt Galgóc, más néven Szolgagyőr és a Vas megye részévé lett Karakó. Nem tudjuk, és nem is fogjuk sohasem megtudni, hogy hány vármegye alakult ki Szent István korában, a XI. század második felére azonban mintegy 45 várispánsága lehetett az országnak. A követ-

kező évszázadban aztán megszilárdult a várispánságok rendszere: az országot leíró források valamivel több mint hetven ispánságról (*comitatus*) beszélnek, ezek egy része vármegye, más része megye nélküli várispánság volt.

Valószínűleg a XII. század végén új ispánságok jöttek létre. Ezek központja nem egy vár, hanem egy-egy királyi birtok volt. Mivel többnyire nagyobb erdőségek közelében feküdtek, ezért megint csak egy történelmi műszóval erdőispánságnak nevezzük őket, valójában összefüggő területet alkotó királyi uradalmak voltak. Erdőispánságokat szerveztek a gyepük mentén pl. a zólyomi, pataki, tornai, sárosi ispánságot, de az ország belsejében is, így a bakonyit, a pilisit és a segesdit.

Közigazgatásról a középkorban nem beszélhetünk, különösen nem az Árpád-korban. Az egyes birtoktípusok, az egyes rendek – erős leegyszerűsítéssel talán társadalmi csoportnak is nevezhetjük őket – fölött más és más hatalma volt az ispánoknak és segítőiknek. A vármegye fennhatósága a legerősebb a várföldeken élő népek fölött volt, ott mindenben az ispánok szava volt a döntő. A megyékben azonban volt egy másik királyi birtok is, a királyok magánbirtokai, az udvarnokföldek, melyek már jóval lazábban kötődtek az ispánhoz, az udvarnokoknak ugyanis voltak saját helyi ispánjaik. A nagyobb egyházi birtokok idővel bírói kiváltságot szereztek, és a földjeiken élő népek fölött maguk ítélkeztek. A szabad birtokosok – a XIII. sz. végétől

majd köznemeseknek nevezzük utódaikat – birtokügyeiben csak a király vagy a királyi bírák ítélkezhetek, a megyésispánoknak azonban sem ekkor, sem később nem volt ehhez joguk.

Az uralkodó elvileg azt állított egy megye élére, akit akart, a politikai józanság azonban azt követelte, hogy az előkelőbb rétegekből válasszák ki az ispánokat. Az ispán szó amúgy is több jelentésű volt: a XIV. század közepéig nemcsak különböző tisztségeket jelentett, hanem a nemzetségek kisebb ágainak vezetőjét is. Többnyire ezekből az ispánokból lettek a megyésispánok. E tisztség magas tekintélyt biztosított viselőjének: többek közt az ispánt illette a megyebéli várnagyok és az általa kirótt bírságok egyharmada, a várnépek ún. szállásadó címén gondoskodtak eltartásukról. Országos méltóságok, mint pl. a nádor vagy a királyi udvarispán – a későbbi országbíró – megyésispáni tisztségeket kaptak. Egyes országos méltósághoz már-már automatikusan ugyanazok az ispáni tisztségek tartoztak. Az ilyen ispánok természetesen csak alig tartózkodtak megyéjükben, de a napi ügyekkel más ispánok sem foglalkoztak, általában a várjobbágyok közül kiválasztott udvarispánok, hadnagyok, várnagyok segítették őket. Majdnem mindent szóban intéztek, az adó elszámolásával kapcsolatos teendőikön kívül nem sok írnivaló akadt.

A vármegye ugyan nem egyformán fogta össze az ott élőket, mégis közösségformáló tényező lett. A hadako-

A szabolcsi földvár

zó szabadok a várjobbágyokkal együtt megyei csapatokban vonultak fel, a más birtokán élő szabadok adóját vármegyénként gyűjtötték össze, a megye szolgarendű lakóinak súlyosabb büntetőügyeiben az ispán bírái hirdettek ítéletet. A legelőkelőbbekben, a királyi udvar környezetben élő keveseken kívül mindenki megyebélinek érezhette magát.

*

A XIII. század egész Európában a nagy változások kora. Az ősi társadalom több száz éves maradványai néhány generáció alatt eltűntek, és kialakultak azok a rendek, amelyek a középkor későbbi évszázadait és a koraújkort jellemezték. Eltűnt az ősi szolgáltság és szabadság, az új társadalom nagy részében szabadok éltek. A szabadság azonban nem jelentett általános szabadságot. A magyar jobbágyok és a bárók szabadok voltak, de nem egyformán, szabadságon elsősorban különböző kiváltságaikat, külön jogukat értették. A változást Magyarországon hagyományosan a tatárjáráshoz szokás kapcsolni, azt azonban, hogy ennek ténylegesen mekkora volt a hatása, csak akkor tudnánk megítélni, ha sok, egymástól független forrásunk lenne, amelyek bepillantást nyújtanak a társadalom mindennapi életébe, ilyenekkel azonban nem rendelkezünk. A nagy háborúk mindig kedveznek a társadalmi változásoknak, a XIII. századi változások azonban Batu kán nagy nyugati hadjárata nélkül is végbe mentek volna, csak lassabban. A tatárjárás alaposan megtizedelte a királyi várak népeit, több várispánság elpusztul, megye azonban alig, a várszervezetet rövid idő alatt helyreállították, ami azonban belülről indult változásnak.

A vármegye napi irányítása eddig a várjobbágyok vállán nyugodott, most azonban az egységesülő köznemesség kapott részt ebből a feladatból. A várföldet sorra adományozták el az uralkodók, azok a várjobbágyok, akik nem rendelkeztek saját birtokkal vagy nem nemesítették meg őket, könnyen földesúri hatalom alá kerülhettek, de egyre kevésbé is volt rájuk szükség, a hadsereg magját már nem ők alkották. A nagy adományok kedvezményezettjei, a bárók viselték a megyéispáni tisztségeket is. Tisztségviselőiket már a személyes szolgálatukba szegődött birtokosok, a familiárisaik köréből szemelték ki. Familiáris éppenséggel lehetett várjobbágy is, csak hogy ő már nem a várszervezete tagjaként, hanem kapcsolatai révén vált az ispán beosztottjává.

A régi udvarispánok helyébe az alispánok léptek, ám nemcsak a nevük változott meg, hanem a jogkörük is. Az udvarispánok elvileg csak a várszervezet népei fölött ítéelkezhetek, az alispánok azonban minden ügyben általánosan helyettesítették ispánjukat. A

másik új tisztség a szolgabíráké volt. A szolgabíró onnan kapta nevét, hogy az ispánok bíróságán segédkezett, régi magyar szóval szolgált a bíróság vezetőjének, aki a legritkább esetben volt az ispán, hisz erre a feladatra ott volt az alispán. A szolgabírák száma egységes volt, általában négy szolgabírája lett a megyéknek, kivéve Erdélyt és néhány Királyhágón inneni megyét, mint pl. Bácsot, Valkót, Mosont és Pilist, ahol csak ketten voltak. A kivételek egy része könnyen megmagyarázható: kis területű megyékről volt szó, Bács és Valkó megyék esetében azonban valamilyen más oknak kellett e mögött meghúzódnia.

Míg a megye első két és fél-három évszázadáról csak nagyon töredékes ismereteink vannak, addig az Árpád-kor végén kezdődő új korszakról sokkal többet tudunk. A megyék ettől kezdve adtak ki saját okleveleket. Ezek az iratok sokszor nagyon jelentéktelen ügyekről tájékoztatnak, de e részletekből a mozaikkép jelentősebb vonásait össze tudjuk illeszteni.

Néhány közkeletű tévedést nem árt eloszlatni. A XIII. századi változásokat nem kísérték nagy társadalmi konfliktusok. A magyar aranybullát nem a szerviensek tömegnyomására adta ki II. András, mint ahogy a zalai szerviensek 1232-ben Kehidán kiadott oklevele sem a megyefejlődés új korszakának dokumentuma, ami az öntudatra ébredő és önszerveződő köznemesek elődeinek mozgalmáról tudósít. A vármegye nem omlott össze az Árpád-kor végén és az Anjou-kor elején. Megszűnt azonban a királyi várszervezet, lassacskán eltűntek népei is: a várjobbágyok és várnépek napjai meg voltak számlálva, az új társadalomban a nemességben vagy a jobbágyságban, esetleg a kiváltságolt vendég (*hospes*) közösségekben találtak helyet maguknak. A szolgabírák sem a megyei nemesség követelésére jelentek meg az ispáni törvényszékeken, hanem inkább királyi döntés eredményeként Kun László (1272–1290) uralkodásának első éveiben. Az egységes, központi akaratot mutatja a szolgabírák országszerte azonos száma és a megyei törvényszékek alapjaiban azonos működése.

A régi vármegyék zökkenőmentesen álltak át az új rendszerre. Kezdetben a király kinevezett négy-négy szolgabírát az ispánok mellé, ez azonban nem sokáig tartott, idővel a megyei nemesség maga választotta őket. Az alispánok megjelenése még észrevétlenebbül, szinte a dolgok természetes velejárójaként történt meg. Az ún. erdőispánságok sorsa nem volt ilyen egyértelmű. Némelyek lassan megyévé alakultak, mások királyi uradalommá váltak, jó néhány évtizeddel később aztán eladományozták őket. A lassú átmenet oka részben társadalmi volt: mivel az erdőispánságok királyi birtok-

tömbök voltak, területükön alig élt nemes, azok között is sok volt az uradalom földjén élő, nem önálló, hanem csak szolgálati birtokot magáénak mondható nemesember. A megyévé alakult ispánságra jó példa Pilis megye, ami az Anjouk udvarának is helyet adó várost, Visegrádot is magában foglalta. Ahhoz, hogy a kicsiny megyét működőképessé tegyék, az Anjou-kor második felében több olyan falut csatoltak hozzá, amelyek ugyan a Duna jobb partján feküdtek, de korábban Pest megyéhez tartoztak. A pataki ispánság – ennek központja a mai Sárospatak volt – ezzel ellentétben beolvadt Zemplén megyébe. Megmaradt ugyan egységes királyi uradalomnak, míg végül a Zsigmond-kori nagy adományok során a Perényi család kapta meg. A több faluból és városból álló birtoktest határai azonban még hosszú időn át megmutatták az ispánság egykori kiterjedését.

Az Árpád-kor végén, az Anjou-kor elején létrejött új rendszert szokás nemesi megyének, az azt megelőzőt pedig királyi megyének nevezni. A kettő közti fordulópontra a történészek hagyományosan a szolgabírák első megjelenéséhez kapcsolják, ami megyéenként más és más időpontra esik. Ez azonban igencsak kétséges eljárás. Szolgabírákkal megyei oklevelekben találkozhatunk, az pedig igen esetleges, hogy melyik megyében milyen esztendőből maradt fenn az első megyei oklevél. Akár évtizedekkel korábban is létrejöhetett az új

felállású megyei törvényszék, mint ahogy az első, erről tudósító és ránk maradt iratot keltezték. A megyei változások – a régi vármegyékben legalábbis – bizonyára közel egy időben történtek, csak forrásaink nem teszik lehetővé, hogy a változás valódi dátumát megállapítsuk.

A régi vármegyék határai nem változtak, az átmenet folyamatosságát azonban a legjobban a megyék neve bizonyítja. A megyék továbbra is volt váraik nevét viselték – és viselik mindmáig –, pedig e várak többsége már a XIII. században minden funkcióját elveszítette. A sáncok által körülölelt terek egy része már a tatárjárás előtti évtizedekben sem láthatott el komoly feladatot, néhány évtized múlva pedig, amikor elénk lépnek az átalakult megyék székhelyei, azok az esetek többségében nem a régi várakban, még csak nem is a mellettük kialakult településen működtek, hanem egészen máshol. Abaúj, Borsod, Bihar, Szabolcs megye – a sor még folytatható lenne – székhelye a középkor későbbi évszázadaiban nem az ilyen nevű helységekben működött, a megye neve azonban nem változott, továbbra is Abaújvár, Borsod, Bihar, Szabolcs vármegyéről beszéltek. E várak sáncai jók voltak arra, hogy nagyobb tömeg számára akár napokon keresztül is menedéket szolgáljanak egy támadás esetén. A királyi várak nagy része azonban egészen a tatárjáráig egyetlen ilyen rohamot sem élt át, ostromokat csak a nyugati

A szabolcsi megyeháza, Nagykálló, 1769–1795

és a déli határon álló váraknak kellett kiállniuk. A régi várak többségét elhagyták, és most váltak igazi földvárakká. A régi magyar nyelv földvár szava ugyanis nem földből épült működő várat, hanem elhagyott, leromlott földsáncokat jelentett. Az ispánok a tatárjárás után kővárakat építettek maguknak menedékül, azonban minden bizonnyal csak ritkán lakták szűkös és mindentől távol eső lakótornyaikat, az év nagy részén valamilyen jobb fekvésű birtokukon éltek, vagy éppen a királyi udvar mellett tartózkodtak.

Az új típusú megye székhelyei általában nem a régi királyi várak, főleg nem a kőből épült várak lettek. Az előbbi példában szereplő borsodi nemesek jó két és fél évszázad alatt két helyen tartották székhelyüket: eleinte Szentpéteren (a mai Sajószentpéteren), utóbb Miskolcon, mindkét település forgalmas mezőváros volt. A szomszédos Abaújban ugyanennyi idő alatt ötször is váltottak székhelyt, de mindig jóval kisebb helyeket választottak: Bozita, Középnémeti, Forró, Garadna, Felsőméra voltak a megye központjai. Pest megye is többször változta székhelyét: Pest sőt Buda városában is tartottak törvényszéket, majd egy rövid ideig tartó sági és újabb pesti kiterő után Mátyás király uralkodásának utolsó évtizedétől kezdve egészen addig, amíg az oszmán hódítók ki nem szorították őket a megyéből, Üllőn tartották székhelyüket. Mai szemmel nézve meghökkentő és igencsak különböző nagyságú, jogállású helyek kiválasztását egyetlen cél vezérelte: az, hogy a megye minden részéről könnyen el lehessen érni.

A megye székhelye a megyei törvényszék helyét jelentette. A XIII. századi változások utáni vármegyék szinte kizárólag a törvényszéken működtek. A törvényszék, latin mozaikszóval a *sedria*, korántsem csak bírósági tárgyalást jelentett, hanem mindenféle ügyek eldöntését. Folyamatos működésre nem volt szükség. A *sedriák* kéthetente, egy megyénként megszabott napon ültek össze. A tárgyalási napok is változtak az idők folyamán, de állandóbbak voltak, mint a székhelyek. Abaújban az Anjou-kor első évtizedeiben kedden majd csütörtökön tartották a törvényszéki napokat, ezután azonban a középkor végéig kitartottak a szerdai nap mellett. Pilis megye némi ingadozás után hétfői napnál állapodott meg. Pest megye – sok más mellett – igazi különlegesség volt: amíg Üllőre nem helyezték székhelyüket, addig különböző, gyakran változó tárgyalási napjaik voltak, akkor azonban ők is kitartottak egy nap mellett: azaz kéthetente csütörtökön, majd szerdán jöttek össze egyes-bajos dolgaik eldöntésére.

A *sedrián* feltétlenül részt kellett venniük az alispánoknak és a szolgabíráknak. Rajtuk kívül több-

kevesebb más nemes is megjelent, ők azonban nem voltak tisztségviselők. Hivatalnoka továbbra sem volt a megyének, egyáltalán hivatala sem. A legelső megyei jegyzők a XIV. században jelentek meg a *sedriák*on, ők azonban nem voltak az alispánnal és a szolgabírákkal egyenrangúak. Alispán, szolgabíró, jegyző – ennyi volt a XIV–XV. századi „megyei tisztikar” – ahogy azt az évszázadokkal későbbi szóhasználat mondta. Nem voltak állandó alkalmazottak, de nem is volt rájuk szükség. Hóhért csak akkor fogadtak, ha súlyos ítéletet hoztak, megyei börtön nem lévén, porkolábra sem volt szükség. A tárgyalásra váró bűnözőket bezárhatták valamelyik kővár pincéjébe, de sokszor bízták a falusi bírakra vagy éppen a sértett fél rokonaira. Megyei karhatalom nem volt, egy rablóbanda felszámolására ott voltak az ispán nemes és nem nemes familiárisai.

Megyei oklevelet csak kéthetenként, a *sedria* napján lehetett kiállítani és megpecsételni. A pecsételésnek amúgy is szigorú szabályai voltak, volt ahol azt is előírták, hogy csak világosban és nem gyertyafénynél szabad ezt elvégezni. Több évszázados tapasztalatok rejtőztek az ilyen szabályok mögött. Nemcsak azt akarták elkerülni, hogy a tisztségviselők az általuk nem jól látott, esetleg csalfa módon kiállított iratra tegyék pecsétjüket – a XV. század végéig jórésztük úgysem tudott írni-olvasni –, hanem azt is, hogy a naplemente beköszöntével szinte törvényszerűen együtt járó borgözös állapotban ne pecsételjenek.

A középkor alig ismerte a székház fogalmát. Egyházi intézményeknek ugyan voltak állandó épületeik, világiaknak azonban alig. A jelentősebb szabad királyi városokban is csak a kései középkorban emeltek városházát, a mezővárosok még a korai korban is a mindenkori bíró házában tartották tanácsüléseiket. Az ország fő bíróságai a bárói, főpapi tisztséget viselő ún. nagybírák visegrádi, majd budai palotáiban tartották tárgyalásaikat. Nem volt ez másként a megyéknél sem. A székhelyeken nem építettek megyeházát, egyáltalán, alig tudunk valamit arról, hogy miféle épületben jöttek össze a megye urai.

A megyéknek nemhogy székházuk, de még pecsétjük, ennek megfelelően címerük sem volt. Az oklevelekre az alispán és a szolgabírák a saját pecsétjeiket nyomták rá. Mi több, a megyei okleveleknek csak egészen kis részét állították ki „a megye nemeseinek közössége” nevében, a *sedriai* ügyek kiállítói az alispán és a szolgabírák voltak. Csak különösen jelentős, valóban az egész megyét érintő levelek keltek a megye nevében: az adó és katonai, a nemességi ügyek. Természetesen nem lehetett minden feladattal két hetet

várni, és nem lehetett mindent a székhelyen elintézni. A királyi udvar bíróságainak parancsára elvégzett vizsgálatokat néha a *sedrián*, de néha a helyszínen ejtették meg. A sürgős katonai parancsokat azonnal kihirdették és végre is hajtották.

Az alispánt az ispánok választották ki, többnyire ki sem kérve a megyebeliek véleményét. Az ispánok akkor váltották le alispánjukat, amikor akarták, kezük abban sem volt megkötve, hogy hány alispánt nevezzenek ki. A szolgabírák választásáról nem sokat tudunk. Megbízatusuk általában egy esztendőre szólt, ezért évente egyszer nagyobb számban jöttek össze a törvényszékre a nemesek, hogy megválasszák kettő vagy négy bírójukat. A többszöri újraválasztás rendszeresen előfordult. A kiválasztás legfőbb szempontja minden bizonnyal az volt, hogy a megye befolyásos családjai képviseltesék magukat.

A vármegye nem rendelkezett önálló jövedelemmel. A tisztségviselők nem kaptak fizetést. A *sedrián* kirótt bírságokból részesedett ugyan az alispán és a szolgabíró, a megyebeliektől fizetést azonban nem kaptak. A jegyzőnek a kiállított oklevelek után meghatározott összeg járt a felektől.

A középkor embere nem ismerte az állami és a megyei hivatali jogkörök szétválasztását. A megye nemcsak ítélkezett, bírói és katonai parancsokat teljesített, hanem más, a királyi udvarból érkező utasításoknak is eleget tett. Gondoskodott a törvények és megyebelieket érintő kiváltságok, pl. vásáradományok kihirdetéséről is. A királyi adók beszédésében mindig is részt vettek a megye emberei, hiszen ők ismerték a vidék településeit. A királyi jövedelem bérlői, majd később a kamara kiküldöttjei mellé a megye szolgabíráit adta, akik kiszálltak az adószedésre. Az e munkájukért járó fizetést levonhatták a beszédett adóból.

Zsigmond király uralkodása alatt, 1427-ben találkozunk először a járásokkal. Számuk megegyezett a szolgabírákéval: négy vagy kettő járása volt egy megyének. Járási igazgatásról nem beszélhetünk, a járások – úgy tűnik – csupán adószedési területek voltak. Túlnyomó részüknek még neve sem volt, az adójegyzékek élére egyszerűen annak a szolgabírónak a nevét írták, aki abban a járásban segédkezett az adó behajtásában. A középkorban kialakított járások határai alig változtak, jócskán túléltek a mohácsi csata utáni időszakot.

*

A XV. században mind több változást figyelhetünk meg a megyék életében, e változások új korszakot is jelentettek. Miként két évszázaddal korábban, a folyamatosság most sem szakadt meg, a középkor végi, korai újkorai változások jobban elhúzódtak, mint a XIII. szá-

zadiak. Azok néhány évtized alatt lejátszódtak, ezek majd egy évszázadig eltartottak. Az új irányába ható erők okait ezúttal egyértelműen a rendszer belsejében kell keresnünk. A mohácsi csata után csak az ország egy kis része, a Szerémség került oszmán fennhatóság alá, a hódoltság igazi kezdete, 1541 után már sok tekintetben előttünk állnak az új rendszer elemei. Az oszmán előrenyomulás következtében számos megye megszűnt, több pedig ún. menekült megyeként nem az egykori megye területén, hanem a királyi Magyarországon próbálta fenntartani működésének folyamatosságát. A török háborúk során, miként az egész ország kormányzatát, a megyékét is alárendelték a katonai szempontoknak. Ezek a változások azonban már egy belső változáson keresztül ment megyerendszert érintettek.

A XIII. században új intézmény, az átalakult megyei törvényszék és új tisztségek megjelenése jelezte az átalakulást. Hasonlókkal most is találkozunk. A Jagellókor végén mind több megyében felbukkannak a megyegyűlések (*congregatio generalis*). Nevük ugyanaz volt, mint az egykori közgyűléseké – róluk később még lesz szó – azonban egészen más feladatuk volt. Ezek a gyűlések a megyei törvényszékekből nőttek ki, azokat az alkalmakat jelölték e szóval, amikor fontos, az egész megyét érintő kérdéseket tárgyaltak. A közgyűléseken választották meg a szolgabírákat is. Míg a középkorban a különböző hatáskörök egymás mellett éltek, az újkorban fokozatosan alá-fölrendeltségbe kerültek egymással, hierarchikussá váltak. A közgyűlés nem egyszerűen a megye másik fóruma lett, hanem magasabb rendű lett a *sedriáknál*. Az új tisztség az állandó megyei esküdtek, megint csak latin mozaikszóval a *iurassorok* intézménye volt. Esküdt ülnökök eddig is bíráskodtak a közgyűléseken, most azonban a kéthetenkénti törvényszékeken is megjelentek. A szolgabírákhoz hasonlóan a megye nemesei választották őket. A megyék nagyságától függően számuk 8–10–12 lehetett, de ettől el is térhettek. Ezúttal is királyi akarat, az újkor szellemének megfelelően törvény, mégpedig Hunyadi Mátyás 1485 végén kiadott ún. nagy törvénykönyve hozta őket létre. Az új tisztség mellé új feladatot is rendelt a törvény: a felsőbb bíróságok parancsára végeztek iktatást, vizsgálatot és idézést. Vizsgálatot eddig is végeztek a megyékben, most azonban új jogköröket kapott a megye, olyanokat, amelyeket addig az ún. hiteleshelyek mellé rendelt királyi emberek láttak el. Az újítás nem tetszett a nemeseknek. 1492-ben ugyanúgy törvénnyel szüntették meg a tisztséget, miként azzal is alkották meg. A Jagellókor végén aztán újra, immár végérvényesen megjelentek az állandó esküdtek a *sedriákon*. Az alispánok kiválasztásában némileg megkötötték az ispánok

kezét. Először megint csak Mátyás törvénykönyve, majd egy 1502-es törvény írta elő, hogy az alispán jobb módú és megyebéli nemes legyen.

Megnőtt a járások szerepe. Az addigi adószedési egységekből alsóbb rendű igazgatási egységek váltak, a szolgabírák egyszerű igazgatási ügyekben ezután önállóan is eljártak járásaikban. Míg régen alig néhány irat kelt a megye nemeseinek közössége nevében, most egyre több, ráadásul olyan ügyekben is, ahol régen az alispán és a szolgabírák feltüntetése is elég volt. Mindehhez járult, hogy megjelentek az első megyei pecsétek. II. Ulászló 1498-ban adományozott címert Somogy megyének, de ekkortájt kezdődött Hunyad és Sáros megye önálló címerhasználatára is. A megyei pecsétet eleinte csak kevés, a megye egészét illető oklevélre nyomták rá, később azonban mind több kiadványon ez szerepelt. 1550-ben már minden megye számára törvény írta elő, hogy véssenek pecsétet, miként az Somogyban is szokásban van. Szervezett, lassan bürokratikusá váló írásbeli ügyintézés nyomaival is most találkozunk először: a Jagelló-korban kezdték el vezetni az első megyei jegyzőkönyveket.

Új megyei hatáskörök jelentek meg. Az állam magának igényelte az erőszak alkalmazásának kizárólagos jogát, ehhez pedig megfelelő végrehajtó közegre volt szüksége, ezt a megyében találta meg. A hagyományos közgyűlések megszűnésével a bűnözők üldözésének és elítélésének feladata nagyrészt a megyékre hárult. Az 1490-es években átalakították a magyar hadszervezetet, ebben a megyékre jelentős feladat hárult. Megyei kapitányokat választottak a megyei bandérium élére, a zsoldra szánt pénzt a megye maga szedte be, ennek pedig az lett az eredménye, hogy e pénzzel önállóan gazdálkodtak.

A XIII. századi változások az akkori nagy társadalmi átalakulásra vezethetők vissza, a középkor végiek azonban az újkor állam kialakulására. Az egyre elvontabb hatalomként fellépő állam formálta át a középkori megyét. Jellemző módon, törvények sora rendelkezett e korban a megyékről. A XVI. században jött létre az a megye, amely aztán a XIX. században a politikai viták keresztútjába került.

*

A középkorban is léteztek olyan intézmények, melyek a megyei hatóságtól függetlenül működtek, de földrajzi kereteiket a megye jelentette. Az Árpád-kori szabad birtokosok súlyos büntetőügyeiben az ispánok ugyanúgy nem ítélték meg, ahogy birtokügyekben sem. A korabeli jogfelfogás szerint erre csak a királynak volt joga, és azoknak, akiket ő ezzel megbízott. Így jöttek létre a királyi kúria bíróságai, ezeket azonban az ország távoli vidékeiről nehéz volt felkeresni. A preskedők

helyett a XIII. század közepéig királybírák, ún. billogosok járták az országot. Működési területük a vármegyék határait követte, ketten voltak mindegyik megyében, amit egymás közt kettéosztottak. A XIII. században már nem az ispánok mellett bíraskodtak, hanem azok alárendeltségébe kerültek. Az 1222-es aranybulla igen szemléletesen fejezte ki helyzetüket: ekkor már az „ispánok lábainál” mondtak ítéletet.

A XIII. században találkozunk először a közgyűlésekkel. Szokás őket megyegyűlésnek is nevezni, így azonban felcserélhetjük őket az újkor megyegyűlésekkel, amelyekhez semmi közük nem volt. A közgyűlések királyi felhatalmazással tartott bírói gyűlések voltak, amelyeknek két feladatuk volt: a bűnözők elítélése és más perek eldöntése, ez utóbbiak közé értették a birtokügyeket is. A közgyűlések vezetője lehetett megyésispán is, aki saját törvényszékén birtokok kérdésében nem dönthetett, de leggyakrabban egy bárót bíztak meg e feladattal. Az Anjou-korban rendszeresen tartottak közgyűléseket; kettő-öt évenként mindegyik megyére sor került. A közgyűléseket táborszerűen tartották általában nem egy, hanem két megye számára. A közgyűlést alkotó párok többnyire állandóak voltak, pl. Pest megye részére mindig Pilis megyével együtt tartottak közgyűlést. A közgyűlés helye, akárcsak a *sedriáé* is, állandósult. A pestpilis közgyűléseket mindig Pest középkori falai alatt tartották: az Anjou-kor elején Újbécsen (a mai pesti belváros északi részén), később Szentfalván, másként Erzsébetfalván (a mai pesti belváros déli részén). A közgyűléseken részt vettek az alispánok, a szolgabírák is, sőt a gyűlés időtartamára minden megyéből 12–12 esküdtet választottak, akik bírótársként ítélték meg a közgyűlés vezetője mellett. E rendezvények a XV. században elvesztették jelentőségüket, Mátyás király már említett nagy törvénykönyve végképp eltörölte őket.

A XIII. századi változások nemcsak a társadalmat, hanem a politikát is átalakították. Az utolsó Árpádok uralma alatt tartották az első országgyűléseket. Az országgyűlési követek választása megyénként történt. Kormányzati szerepük a XV. században nőtt meg, ezzel együtt a megyék politikai súlya is megerősödött, mert a követeknek tartaniuk kellett magukat a megyétől kapott utasításokhoz.

*

Bizonyára feltűnt az olvasónak, hogy a megyékről szóló megállapításokban mennyi megszorítás szerepelt, milyen ritkán lehet egyértelmű kijelentést olvasni. Nem véletlen. A megyék igen változatosan működtek. A leg egyszerűbb alapelveken túl szinte minden középkori megye más szokások szerint intézte ügyeit, így aztán szinte mindenre találunk kivételt.

Erdélyben és Szlavóniában nem a király, hanem a vajda, illetve a szlavón bán nevezte ki az ispánokat, Erdélyben csak a vajdák tartottak közgyűléseket. Nemcsak a királyi székhelytől távol eső részekben, hanem az ország közepén is sok különleges jelenséggel találkozunk. E kivételek terén Pest megye járt az élen: e vármegyének a középkorban nem volt ispánja, ennek megfelelően alispánja sem. Ugyanitt kezdetben igen gyakran váltogatták a *sedria* helyét és idejét. A XV. században Pilis megye is követte példáját: ezután e megyét is csak a szolgabírák irányították, nem neveztek ki élére ispánt. Miközben a megyévé nem alakult erdőispánságok sorra elenyésztek, a középkorban Nagy-szigetnek hívott Csepel-sziget megmaradt önálló ispánságnak, ami nem tartozott egyetlen megye fennhatósága alá sem. E sajátosságok egyetlen okra vezethetők vissza: Pest és Pilis megye és a Nagy-sziget a királyi udvar és a főváros közelében feküdt. Az uralkodók itt nem követték távoli vidékek kormányzati módszereit, közvetlenül is beavatkozhattak az udvarukat körülvevő intézmények életébe.

A középkor végi változásoknak volt egy eddig nem említett jellemzője: az egységesítésre való törekvés. Ez azt jelentette, hogy az állam a feleslegesnek ítélt, funkciótlan intézményeket megszüntette. Hunyadi Mátyás uralkodása alatt (1458–1490) felszámolták a Nagy-sziget különállását, és beolvasztották Pest megyébe. A sziget lakóinak életében ez nagy változást nem jelenthetett, hiszen továbbra is a királyi kézben levő uradalom és az élén álló ispán fennhatósága alatt éltek mindennapjaikat. A nagy törvénykönyv kibocsátása körüli években Mátyás király Pest megye élére is alispánt állított. Bizonyára azért nem ispánt – a középkorban a főispán kifejezést nem használták –, mert legalább formálisan meg akarta őrizni a megye régi kiváltságait. Az alispán így is energikusan nyúlt bele a megye életébe: megszilárdította a törvényszék helyét és idejét, rendszeres írásbeliséget vezetett be. A Pest megyei nemesek jogaik csorbításának érezték a nyakukra ültetett alispánt, és

a király halála után megszabadultak tőle, II. Ulászló királynál elérték, hogy törvényben erősítse meg régi kiváltságukat, hogy csak a szolgabírák ítélkezhetnek felettük. A törvénybe bekerültek a pilisiek hasonló jogai is. Cserében azonban a e két megyében fenntartották a Mátyás által felállított, ám 1492-ben a káros újítások között megszüntetett állandó esküdtek tisztségét.

*

Az ország egész területe sohasem volt megyékre osztva. A székelyek jelentős része mindig is külön igazgatás alatt élte életét. A XII. században beköltöző erdélyi és szepesi szászok a megyétől független, önálló életet éltek saját jogaik szerint, a XIII. században a kunok kaptak hasonló kiváltságokat. A székely, erdélyi szász és kun területeket idővel kisebb egységekre, ún. székekre osztották. A székek működése csak nagyon távolról hasonlított a megyékre, sok mindenben eltért tőlük.

A középkori megye rendkívül ésszerűen és céltudatosan működő intézmény volt, ami mindig alkalmazkodott

a körülményekhez. Korrekcióra, változtatásokra nemcsak a fennebb már emlegetett nagy korszakváltások során találunk példát.

Ha nem tetszett a megye lakóinak az addigi székhely vagy a *sedria* napja, királyi engedéllyel áttetethették más helyre és napra. Kisebb-megyehatár kiigazításokra is sor került. Ha egy nemes úgy érezte, hogy birtoka távol fekszik a megye székhelyétől, királyi engedélyt kérhetett, hogy helyezze át a közelebbi megyébe. A Hunyadi-korban különösen sok áthelyezésre került sor. A változások azonban nem érintették lényegesen a megyehatárokat: sok áthelyezés nem volt tartós, a Jagelló-korban pedig törvény tiltotta meg a helységek másik megyébe történő áttételét.

Akár a változásokat, akár az állandó intézményeket vizsgáljuk, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a középkori Magyar Királyság kormányzata sohasem alulról építkezett. A megyéket a királyi hatalom hozta létre, és működésüket is az szabályozta.

Somogy megye címere